

О, 5 ијун 1920-чи илдә вердији изаһатында өз мөвгејинин ијишмәдијини бир даһа гејд ирди: "Баш вермиш ермәни-үсәлман тоғушмасында мән итирақ етмәмишәм вә өзүмүн әр һансы бир буржуа идејаларына көрә иштирак етмәк фикримдә дә олмамышам, чүнки ән бу синфә мәнсуб дејиләм... ән кәнчләрин тәрбијәчиси, педагогика мүүлими олдуғум алда, һеч чүр имкан верә бил-әздим ки, гоншу милләтләр арасында ган төкүлсүн. Мәни милләтләр арасында гырғын тө-әтмәк вә ону кенишләндир-әкдә күнаһландыран иттиһам-алар әсассыз итти-һамнамәдәнсә, тәкзи-әолунмаз мә'луматлар ермәли иди. Бу тоғу-шмалар заманы мән ашға нумәјәндәләрин әркибиндә үч дөфә әзунталаја кетмишәм ә һәр дөфә һәр ики әрәфә гырғыны дајан-дырмағы вә барышма-ғы, динч ишләрә гајыт-мағы тә'кид етмишәм. Әзуну нумәјәндә әјәтинин үзвләри Ис-әәјыл аға Гијасбәјов, М.Шыхлиински, һачы Әхунд Чәфәров, Әли әүсәјнов, һачкәрим Саньлы вә Абдал Усу-әбов да тәсдиғ едә би-ләр".

Бүтүн бу фактлар әсубут едир ки, М.Фүзү-әли вә М.П.Вағиф, М.Ф.Ахундов вә Н.Нәриманов... һағгында бөјүк үрәк сәһиби ки-ми данышан, Азәрбајчан әдә-бијјаты тарихинин јарадылма-асында фәдакарлығла чалышан вә бу сә'јләриндә халғынын кидмәтине дуран чәфакеш Ф.Көчәрлини халғ әлејһинә иш-пармағда сучландырмағ ән әһә әдаләтсизлик дејилми?

Гәдим Шушадә бөјүјөн, Шу-әнин тарихини инчәликләринә әр билән, һәр гарыш торпағ-ын јаделиләрлә воруша гал-әкидләрин ахан ганларынын әратини дујан, једди бачы-ә бир гардышы кими үрәји әдәтләрдә дејинән Ф.Көчәр-

лини халғла торпағ арасында сәдд бир инсафсыз вә имансыз нанкор адам кими иттиһам ет-мәк һеч инсафдан идими?

Гори Мүүлимләр Семина-ријасында мүхтәлиф милләтлә-рин кәнч нумәјәндәләри илә биркә тәһсил алан, бүтүн јара-дычылығы боју бәшәри идејала-рын әсл тәблиғатчысына чеври-лән Ф.Көчәрлини милли нифағ салмағда күнаһландырмағ, бир нөв ону шәрә салмағ кимә вә нөјә көрәк иди?

Бүтүн бунлара көрә бизим нәсилләрә јалһыз ачы-ачы тәәс-сүфләнемәк галыр.

Истинтағ материалындакы бир чәһәтә дә нәзәр јетирмәји вачиб сајырығ. Куја Ф.Көчәрли

Ғазах Ингилаб Комитәсинин көндәрдији тәғдиматә әсасла-нан 20-чи дивизијанын 7 N-ли хусуси бөлмә хусуси шә'бәси-нин һәрби мүстәнтиғи 4 ијун 1920-чи илдә (тәәччүблүдүр ки, гәрар мајын 4-дә чыхарылса да, Ф.Көчәрлидән изаһат мај ајы-нын 5-дә алынмышдыр) ашағы-дакы мәзмунда гәрар чыхар-мышдыр.

Мән, 20-чи дивизијанын 7 N-ли хусуси бөлмәсинин хусуси шә'бәсинин һәрби мүстәнтиғи бу күн Фиридунбәј Көчәрлин-кинин әксингилабчы кими итти-һамнамәси үзрә ишнә баһарағ вә Ғазах Ингилаб Комитәсинин она вердији хасијәтнамәни нә-зәрә аларағ билдирирәм ки,

катын баш вермәсинә, фәһлә вә көндиләрин күнаһсыз јерә га-һынын төкүлмәсинә сәбәб ола биләр.

Ғәрара алыныр: мүттә-һим Көчәрлиински күллә-һәнсин.

Һәрби мүстәнтиғ: (ады вә сојады кестәрилмәјиб) Тәсдиғ едирәм: 7 N-ли хусуси бөлмәнин рәиси Либерман. Тәсдиғ едирәм: Фөвғәладә комиссар Н. Султанов.

Азәрбајчан әдәбијатынын өлмәз сималарындан олан Ф.Көчәрли советләшмәнин илк ајларында беләчә гәтлә јетирилмишдир.

Марағлыдыр ки, Фиридунбәј Көчәрлини гәтлә јетирдикдән сонра онун өлүмү узун мүд-дәт кизләдилмиш, јара-дычылығына мүнәсибәт исә 20-чи илләрин әв-вәлләриндә мүсбәт ол-мышдыр. Көрүнүр, ону гәтлә јетирәнләр һаґ-сыз олдуғларыны баша дүшдүкләриндән имкан вермишләр ки, 1925-1926-чы илләрдә 2 чидилк "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи ма-териаллары" чап едил-син. Нәдәнсә сонрадан бир чохлары кими онун да ады вә әсәрләри ја-сағ едилмиш, чидди тәнгидә мә'руз гал-мышдыр. Јалһыз 1946-

чи илдә Мир Чәләл мүүлим өзүнүн "Азәрбајчандә әдәби мәктәбләр" адлы докторлуғ диссертасијасында бу бөјүк алимин фәалијјәтиндән бәһс етмиш, Ф.Көчәрли јарадычы-лығынын объектив елми гижмә-тини вермәјә чалышмышдыр. 50-чи илләрдән сонра исә онун барәсиндә елми мәғаләләр, монографјалар вә бәдији әсәрләр јазылмышдыр. Инаны-рығ ки, бундан сонра да онун барәсиндә санбаллы әсәрләр јазылачағ вә о, мә'нәви бир мейраб кими өз лајигли гижмә-тини алачағдыр.

Хан Хојскинин е'тибарлы шәхси олмушдур.

Ф.Көчәрли изаһатында бил-дирирди: "Хан Хојски илә мөним һеч бир мүнәсибәтим олма-мышдыр, Хан Хојскинин е'ти-барлы шәхси дә олмамышам. Кечмиш кенерал-губернатор Х.Хојскинин һеч вахт акәнти дә олмамышам вә буну өзүм үчүн тәғгир сајырам. Өзүмүн шәхси ишләримә көрә һеч вахт Х.Хој-кијә мүрачиәт етмәмишәм, әкар мүрачиәт етмишәмсә, о да әһа-линин һәр һансы бир еһтијачы-на көрә олуб вә бу мүрачиәтлә-ри тәкчә јох, шәһәр бащчысы илә билдикдә едирдим".

мүттәһим Көчәрлиински өзүнүн һакимийәтиндән вә бөјүк сәлә-һијәтләриндән истифадә едә-рәк, зәһмәткеш халға зоракы-лығ кестәрмиш, Ғазахда Мүса-ват Партијасынын сәдри олар-кән милләтчилик еһтираслары-ны аловландырмаш, нәтичәдә гоншу милләтләр арасында тоғ-гушмалар баш вермишдир. Онун вердији изаһат һеч бир инана лајиг дејил... Мүттәһим Көчәрлиинскинин шәһидләрин диндирилмәси һағгында әризә-сини нәтичәсиз гојмағ (рәдд ет-мәк) ләзимдыр ки, онун кәлә-чәкдә азадлығда галмасы Ғазах гәзасында әкс-ингилаби һәрә-

ФИРИДУНБƏJ КӨЧƏРЛИ НИJƏ ӨЛДÜRÜLMÜШДÜR?

Чəлал ГАСЫМОВ, филолокија елмлəri намизəди

ХУ əsrин əvvəллəриндə Азəрбajчан əдəбиjјаты вə фəлсəфи фикри jашауыгы тракидраматик талəји ХХ əsrин биринчи jарысында jенигən jашады. Нуруфилəр, елəчə дə гəриси сəрпərə сојулан Нəсими истила вə иртичə, наганлыг вə чəһалəт əлејһинə мубаризəјə ган тəkən, атəш совуран гошун-лəшкəр топламады. Кəздирдиклəri силаһлар тахтадан һазырланмыш рəмзи гылынчлар олду. Санки бəјүк Фузули дə бабаларынын идејаларындан руһланараг, өлкəлэр фəтһ едэн шаһларла өзүнүн һэр кəлмəси бир пəһлəван олан сөз оргусуну гаршы-гаршыја кəтирдги вə онлара мејдан охугу.

ХХ əсрдə исə Азəрбajчан Демократик Республикасы ган төкөмдөн һакимијјəти болшевиклэр верди. Елə бунунла да АДР репрессияја мə'руз галды. Бəјүк вə'длөрлө һакимијјəти əлə алан болшевиклэр АДР-ин мубариз огулларыны, зијалылары Вəтəндəн дидэркин салды, иртичə, истибад, тə'гиблэр вə сијаси репрессиялар башланды. Белə ре-

рессия гурбанларындан бири дə көркəмли əдəбијјат тарихчиси, тəдгигатчы-алим, публисист вə ən башлычасы исə көзəl педагог Фиридунбəј Көчəрли иди.

Индијэдək Ф.Көчəрлинин һəбсилə əлагəдар сənəдлэр əлдə олмадығындан онун күллəлənмəси илə бағлы мұхтəлиф фикирлэр мөвчуддур. Бу фикир мұхтəлиф-лијинин əсас сəбəби тəдгигатчы-

ларынын һəмин истинтаг материалларыны əлдə едə билмəмəsi вə узун мұддət онун болшевиклэр тərəфиндən өлдүрүлмəsi фактынын кизледилимəsi олмушдур.

Ф.Көчəрлинин өлдүрүлмəsi барəдə илк дəфə кениш мə'лума-

ты Шəмистан Нəзирли өзүнүн 1993-чү илдə чап етдирдији "Горидən кəлən гатар" сənəдли повестиндə вермишдир.

МТН-нин архивиндə ишлəјəркən Ф.Көчəрлинин истинтаг материаллары əлимизə кечди вə көрдүк ки, Шəмистан мұллимин китабындə һəмин фактлар бир гəдэр башга чүр верилмишдир. һəмин материалларынын Ф.Көчəрлинин охучуларынын вə тəдгигатчыларынын марағына сəбəб олачағыны, елəчə дə онун елми тəрчүмеји-һалынын jарадылмасында мұəјјөн рол ојнајачағыны нəзэрə алараг, үзəриндə бир гəдэр кениш дајанмағы зəрури һесаб етдик.

"Горидən кəлən гатар" китабында көстəрилир ки, Ф.Көчəрли Кəнчə үсјанында кунанландырылараг, һəбс едилмишдир. Лакин МТН-нин архивиндə сахланан Ф.Көчəрлинин истинтаг материалындан (чəми 25 сəһифэдən ибарəт олан ПС-12206 сայлы говлуг-

да Ф.Көчəрлидən башга Мəчид бəј Вəкилов, Микајылбəј Исрафилбəјов, Гасым Əлиоглу, һəбиб Иманов вə Зейналбəј Ағаһүсєјновун да истинтаг материаллары горунуб сахланылыр) һəмин фикри тəсдиглəјөн һеч бир сənəдə раст кəлмəдик. Əксинə, орадакы материаллардан ајдын олур ки, ону Кəнчə үсјаны илə əлагəдар һəбс етмəмишлэр. Тəəссүф ки, материалларда Ф.Көчəрлинин һансы күн һəбс едилдији конкрет көстəрилмəмишдир. 23 мај 1920-чи илдə Газах һэрби Трибуналы тərəфиндən Кəнчə фəвгəl'адə комиссары һ.Султанова билдирилди ки, Ф.Көчəрли артыг һəбс олунмушдур вə ону азадлыға бурахмаг олмаз.

Јери кəлмишкən гејд едək ки, Кəнчə үсјанынын нə заман башландығы да һələlлик мұбаһисəли олараг галыр. Белə ки, Шəмистан мұеллим үсјанын мајын 22-дə, Т.Бағыров мајын 23-дə, Н.Јагублу мајын 25-дən 26-на кечən

кечə баш вердијини гејд едир, "Азəрбajчан Совет Энциклопедиясы"нда вə бəһс етдијимиз истинтаг материалларында исə мајын 25-дə башландығы көстəрилир.

Икинчиси, Ш.Нəзирли сənəдли повестдə Н.Нəримановла һ.Султанову гаршылашдырыр вə онларын данышығындан мə'лум олур ки, Кəнчə фəвгəl'адə комиссары һəмид Султановун Ф.Көчəрлинин өлдүрүлмəсиндən хəбəri олмамыш, бу иши Либерман өзбашына һəјата кечирмишдир. Белкə дə бу факт бəди и сəрин тələбинə керə белə мə'наландырылмышдыр. Əсл һагигəтдə - сə нəдлэрə керə исə Ф.Көчəрлинин өлүмү илə бағлы чыхарылмыш гəрары 7 N-ли хүсуси бəлмəнин рəиси Либерман вə фəвгəl'адə комиссар һ.Султанов тəсдиг етмишлэр. Дикэр тərəфдən, јуарыда да гејд етдијимиз кими Ф.Көчəрлинин һəбси илə бағлы Газах һэрби Трибуналы тərəфиндən көндəрилən сənəд бирбаша һ.Султанова үнванланмышдыр. Бу фактлар кифајət едир дєјək ки, һ.Султанов Ф.Көчəрлинин өлдүрүлмəсиндən бихəбэр олмамышдыр.

ФИРИДУНБЭЙ КӨЧЭРЛИ НИГЭ ӨЛДҮРҮЛМҮШДҮР?

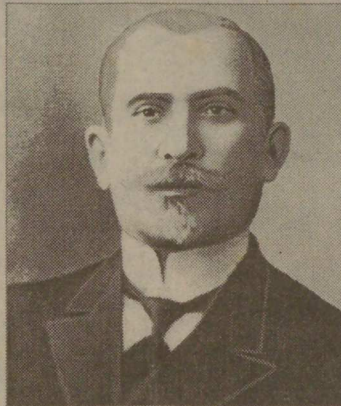
**Чалал ГАСЫМОВ,
филолокија елмлери
намизеди,
МТН-ин эмекдашы**

Әслиндә исә Ф.Көчәрли истәр дүнја әдәбијаты классикләринә, истәр рус, истәрсә дә Гафгаз халгларынын әдәбијатына мүрачиәт едәндә, әсасән, о әсәрләрә диггәт јетирирди ки, һәмин әсәрләр милләтләри достлуға, гардашлыға, вәтәнпәрвәрлијә, инсана гајғы вә диггәтә чағырыр. О, Гафгаз халглары арасында достлуг вә гардашлыға хүсуси әһәмијјәт верирди. Ф.Көчәрли Акаки Серетелидән бәһс едәркән, күрчү шаиринин јарадычылыгындакы бу чәһәти хүсусилә гијмәтләндирирди: "Акаки Серетелинин үмдә арзусу вә баш фикри мәнәһбәт вә гардашлыгыдыр. Кәләчәк заманда һамы

**Әввәли өтән
нөмрәмиздә**

милләтләрин бирләшиб иттиһад вә иттифагы вә гардаш кими мәррибан доланмағ арзусу шаирин тә'бини күшадә едиб, онун хәјалатыны уча мөғамларда вә бу үмуми иттифагын зиддинә кәдән тәәсүбкешләри, нифағ вә зиддијјәт тохумуну сәпәнләри вә үрәкләрдә кин вә әдавәт бәсләјәнләри вә филчүмлә һағ үзүнә пәрдә чәкәнләри нифрәт илә јад едиб, лә'нәт дамғасыны онларын алнына басыр. Серетели јекпәрәст вә мүтәәссиб милләтпәрәстләрдән дејил ки, өз милләтинин ејб вә гүсуруну көрмәјиб, анчағ ону лајиги-мәнәһбәт вә тәһсин билсин. Серетели үчүн һамы милләтләр мүсавидир вә бир-биринә гардашдыр. Шаирин ибадәт ејләдији мәнәһбәткә бүтүн инсанијјәт сығыша биләр". Фиридунбәјин Серетели һағгында дедикләрини бирбаша онун өзүнә дә шамил етмәк олар.

Ермәниләрә кәлдикдә исә Ф.Көчәрлинин мөвгеји ајдын

иди. Төдгигатчы-алим һәлә әсрин әввәлләриндә чар Русијасынын ики халғ арасына салдығы төфригә, әдавәт вә дүшмәнчилији көрмүш, буна гаршы чыхмышдыр. О јаздығы мөғаләләрдә бу халгларын тарихи достлугундан

данышыр вә дәгиг мүшаһидәләрлә бу милли гырғынын үчүнчү бир дүшмән тәрәфиндән тәрәдилдијини дә көстәрирди. Ф.Көчәрли 1906-чы илдә "Дә'вәт-Гоч" гәзетиндә чап етдирдији "Идарәјә мәктуб" адлы мөғаләсиндә јазырды: "Вахта ки, биз јәгин етдик, һәр ики тәрәфи бир-бири илә вурушдуран вә јек-дикәринин үстә галхызан үчүнчү бир дүшмәндир, онда бизә вачиб олан будур ки, һаман дүшмәнин вәсвәсинә бир дә алданмајағ вә мүттәһид олуб, онун дөф'инә вә биздән кәнар олмасына чарәләр тапаг... онда бизи барышдырмаға нә Галашапов лазым кәләр, нә Левитски вә гејриси".

Һәмин гырғынлар заманы бир чохлаы кими Ф.Көчәрли дә бә'зи гоһумларыны итирмишдир. Лакин о, бунлары кин вә әдавәтә чевирмир, гисас алмағ, јени ганлар төкмәк һәвәси илә јашамыр, әксинә әввәлки мәррибанчылығ вә сәмијјәтин јаранмасына ча-

лышыр: "Әкәр ки ермәни мүсәлман игтишашында һәгирин еви ичинин әчнасы илә јаныб төләф олубдур, дајым вә онун ики нәфәр чаван ушағлары гәтлә јетибдир, бунунла белә мән үрәјимдә бүгз вә әдавәт билмәјиб, буну анчағ арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын игва вә вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә ирәлики мәррибанчылығ вә достлуг онларын јерини тутсун".

Көрүндүјү кими, Ф.Көчәрли әсл дүшмәни таныјырды вә она көрә дә ермәниләрлә һеч бир әдавәти ола билмәзди.

Ф.Көчәрлинин ермәни педагогу С.Д.Арутјунов вә "чәмијјәтин мүхтәлиф тәрәфләринин һадисәләрини дүзкүн вә бачарыгла мүшаһидә едән бир мүәллиф" адландырдығы ермәни драматургу Г.Сундукјан һағгында јаздығы мөғаләләрдә дә бу руһ апарычы иди. О, Ирәван Мүәллимләр Институтунда ишләдији заман

бир чох ермәни зијалылары илә јахындан таныш олмуш вә онларла мәктублашмышдыр. Онун јаздығы мәктубларын әсасыны бу ики халғ арасында әдәби-мәдәни әлагәләрин кенишләнмәси тәшкил едир вә о, ермәни зијалыларынын бу истигамәтдә апардығлары иши алғышлајырды. Онун 1912-чи илдә Габриел Сундукјанын өлүмү мүнәсибәти илә јаздығы мөғалә бу бахымдан хүсуси әһәмијјәтә маликдир: "Мартын 10-да мән мәрһум Габриел Сундукјандан ашағыдакы мәзмунда бир мәктуб алмышам: "Һөрмәтли чәнаб Фиридунбәј! Ичазә верин, Сизи бир хаһишимлә нараһат едим. Зәһмәт чәкиб мәнә хәбәр верин көрүм, шаир Мирзә Шәфи һағгында сизә бир шеј мә'лумдурму? Онун поезијасындан чап олунамыш китаблар вармы? Варса, о китаблары нарадан тапмағ олар? Бу мә'луматы Парисдән профессор Маклер тә'кидлә истәјир. Үмидварам ки, мәним бу хаһишим јеринә јетириләчәкдир вә мән дә сизә дәрриндән миннәтдар олачағам. Сизә һәгиги һөрмәт бәсләјән вә миннәтдар олан бәндеји-һәгириниз Габриел Сундукјан".

Сәһ. 3